

FEKETE CSABA

KÉT ISMERETLEN UNITÁRIUS ÉNEKESKÖNYV ÉS HÁTTERE

Querite primum regnum Dei... (Mt 6,33) – *Előbb* Isten országát keressétek, azután... Az áram–görög–héber filológiai háttér részletezése nélkül ezt a szórendileg is meggondolt magyarázatát választom és vallom Jézus intelmének. Értékrendként. Hozzáállás normájaként. De vajon ezt keresik-e azok, akik mindenekelőtt a maguk különállását hangoztatják? Szükséges és elkerülhetetlen a különböztetés. *Recte distinguit – recte docet.* Mégis kiéleződött számomra ez a kérdés az utóbbi években, mióta prédikálásra kértek egy ízben a Bethánia Szövetség rendezvényén. Előadó református lelkészársam elmondta, hogy tévedésből meghívott hozzászóló volt egy konferencián. Olyan konferencián, ahol harminchetedik lett volna azon kegyességi csoportok sorában (mindegyik a magyar református egyházon belüli), amelyek lefelől mind azt hangsúlyozták, hogy az összes többitől miben és miért különböznek. Bizonyos-e, hogy feltétlen elsőbbséget a különállás élvez? A szakadárság? Nem a közös gyökereket kellene keresnünk?

Benkő Samut hallgattam jóegynéhány éve. A televízióban arra emlékezett, hogy apja és a szomszéd unitárius templom lelkésze időnként jóízűen vitázott, a két szomszédvár prédikátorát összefűző és életre szóló barátságot ez fűszerezte, semmi nem gátolta. Találkozón, konferencián többször lehettem együtt különféle felekezetűekkel, közöttük erdélyi unitáriusokkal és reformátusokkal, akiken szintén feltűnő volt a bensőséges barátsági kötelék. Kérdezte is egyiküket valaki kívülállóként, hogy tulajdonképpen miben is különböztök ti? Gyülekezeti szinten jórészt abban – hangzott a válasz –, hogy unitáriusoknál az úrasztalán a terítő kék, reformátusoknál meg piros.

Régi énekeskönyvünkben és szertartásunkban szintén sokkal több a közös vonás, és nem feltétlen ismérv a kék-piros eltérés. Ez bátorít fel, hogy reformátusként foglalkozzam a protestáns himnológia unitárius vetületével. Vallom, hogy *óprotestáns* örökségről van szó. A protestáns felekezetek végleges elkülönülése előtti állapotról, mikor a közös alap sokáig nem vészett el még különválásunk ellenére sem, sőt a szertartás még a felekezeti, szervezeti elkülönülés után is áthidalta valamelyest a különállást.¹ 1700 tájáig az evangélikus, unitárius és

---

¹ *The Sacred Bridge.* Ezt választotta híres könyve címéül Eric Werner (1901–1988) liturgiátörténész. Kimutatta, hogy zsidó templomi és zsinagógai hagyomány alapozza meg a bi-

református énekanyagban sok volt a nem csupán hasonló, hanem teljesen azonos vonás.

1. Margitai István által...

Pálffy Károly (1903–1983) nyugalmazott református lelkész írásait sorra olvastam a Kolozsvárott megjelenő Református Szemlében,² ha éppen az egymás után következő számok eljutottak könyvtárunkba az akkori időkben jó nagy késséssel. Személyesen egyszer találkozhattam írójukkal. Hónapokkal halála előtt. Akkor vehettem kézbe azt a piros szattyánbőrbe kötött debreceni énekeskönyvet is, amelyről ő többször írt, és amelyet *kántori kézikönyvnek* nevezett. Mohó kíváncsisággal forgattam, és a nyomtatás debreceni jellemzői mellett azonnal olyan énekekre lapoztam rá, amelyek kétkedésemet felszították.

Társaságban látogattuk meg otthonában Károly bátyánkat, beszélgetésre is figyelve jegyzeteltem, amennyit lehetett.³ Mindjárt elsőre Balassi egyik énekére bukkantam. Bizony ez nem jellemzi a szokásos református énekeskönyv-típust, amelyet idősb Révész Imre (1826–1881) nyomán és Csomasz Tóth Kálmán (1902–1988) munkássága óta *öreg debreceni énekeskönyvnek* nevezünk.⁴ Öreg a régiek szavajárása szerint, amely nem régít és nem vént jelent, hanem vastagot, nagyocskát – mint öreg legény = testes; öreg este = sűrű, sötét; öreg betűs könyv = nagybetűs, vastagbetűs –, hisz vaskos, zömök 12° formátumban nyomtatott kötetke volt. Nem jellemzik Debrecen énekes hagyományát Thordai János zsoldárai sem, az egyiknél tudniillik erre gyanakodtam. Része a református kegyességnek Balassi Bálint zsoldárköltészete a Balassi-Rimai sorozatos kiadásai által a 19. század elejéig. Jelent meg éneke Balassinak például az 1641-ben nyom-

---

zánci közvetítéssel latin keresztény közegben kialakult gregoriánt. Ez a recitáló formulákra és az ünnepi olvasmányok rendjére is igaz. Elkülönülés, sőt egyházzsakadás után is áthidalja a zsidó, görög és latin szertartás szakadékát. Könyvének teljes címe: *The Sacred Bridge: Liturgical Parallels in Synagogue and Early Church*, New York Schocken Books, New York. Első kötete: 1959 (majd 1970, 1979). Második kötete: 1984.

² Írásai közül közvetlenül témánkat érintik ezek: Éneklésünk legbecsesebb forrása az 1744-es kolozsvári impressum. In: Református Szemle 74 (1981) 202; Volt-e és van-e saját istentiszteleti rendünk? In: uott 75 (1982) 25–30; Lehet-e saját hagyományú istentiszteleti rendünk? In: uott 75 (1982) 382–386; Rendhagyó kor, rendhagyó istentisztelet. In: uott 75 (1982) 440–441; Gyülekezeti éneklésünk vázlatos története. Református Szemle 77 (1983) 207–208. — Több tanulmánya kéziratban maradt.

³ Mostanában tudtam meg, hogy már a határtól élénk figyelemmel kísért bennünket a rendőrség...

⁴ Az Öreg Debreceni Énekeskönyv keltezése. Magyar Egyházzene IV (1996/97)

tatott debreceni énekes imakönyvben.⁵ De a gyülekezeti énekeskönyvből kimaradtak énekei egészen a 20. századig. Azért történt így, mert már egészen korán, 1600 tájára kialakultak a debreceni típusú énekeskönyv keretei, és a 17–18. században is alig került a régiek közé új ének. Vagy mégis volt egy egészen másfajta debreceni énekeskönyv?

Horváth Loránd református lelkész (még akkor Fintaházán, később Kana-dában, aztán Budapesten szolgált) vásárolta mintegy véletlenül Marosvásárhely piacán ezt a megcsonkított címlapú példányt. Ő szintén gyakran példálódzott vele Károly bátyánk írásai nyomán a többi református énekeskönyvtől eltérő tartalma és felépítése miatt. Teljesen bizonyos nem lehettem utánajárás nélkül, első látásra. Tapintatlan sem lehettem. Tiszteletet parancsoló odaadással és beleélés-sel dolgozott Pálffy Károly.⁶ Szolgatársaink között bizony nem valami gyakran ütközünk abba, hogy hajlott éveiket ének, szertartás, énekeskönyv iránti heves érdeklődés és ebbe az elhanyagolt protestáns disciplinába való szorgos beletanulás foglalja el. Hallgattam, hallgattam tehát, és sebesen lapoztam–jegyeztem, amennyire látogatásunk idején futotta.

Debrecenbe hazatérve bebizonyosodott az a sejtésem (kézikönyvek és tanulmányok átnézése után), hogy egyrészt valósággal Debrecenben nyomtatták az énekeskönyvet. Lapról lapra egyeztettem, ami keveset feljegyezhettem, a 18. században szinte évente háromezer példányban megjelent zsolttárkönyvvel az énekeskönyv egyik fele: SZENT DÁVID KIRÁLYNAK, ÉS PROFÉTÁNAK SZÁZ ÖTVEN'SOLTÁRI, A *Francziai* Nóták 's Versek szerént *Magyar* Versekre fordítottak 's rendeltettek Szenczi Mólnár Albert által.⁷

Másrészt kétségtelenül nem református, hanem unitárius volt az énekeskönyv másik fele. Megírjam? Pálffy Károly halála nem soká késlekedett. Írtam a tárgyalt énekeskönyvről is, de inkább emlékezést, ez is csak jóval később jelenhetett meg.⁸ Goromba tapintatlanság lett volna kereken kimondanom, hogy té-

⁵ RMNy [= *Régi magyarországi nyomtatványok*. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum. III. kötet 1636–1655. Budapest, 2000.] 1874

⁶ Lásd nekrológját a *Református Szemle* 1983/5. számában, 439–440.

⁷ 12° 1723-tól 1817-ig jelentek meg teljesen változatlan kiadásai. Debreceni mintára Pozsonyban és más helyen is nyomtatták, utánnomásai között ismerünk hamis impreszumú kiadásokat is. 1778 után egyes lenyomatokban dicséretdallamok is voltak, a többiben továbbra is csak zsolttárdallamok.

⁸ *Volt-e Margitai-féle kántori kézikönyv? Pálffy Károly emlékének*. In: Református Egyház XXXVIII (1986) 127. — Bódiss Tamás: „Szent Írásból szedezett rövid Éneketskék”. *Egy XVIII. századi unitárius énekeskönyv antifónái és zsolttárai*. [Irodalomtörténeti konferencián (Csurgó, 2007. május 24–26.) elhangzott előadás szerkesztett változata.]

vesek megállapításai, mert az énekeskönyvet, amelyre mindezt alapozta, teljesen félreismerte és hát e miatt hibásan értelmezte.⁹ Ezért emlegettem áthallást azzal az óvakodó hozzátétellel, hogy a feltételezett magánkiadás bizonyítatlan. „Kántori kézikönyvnek nevezhető énekeskönyv, amelyet önállóan a nyomdász adott volna ki, nehezen képzelhető el úgy, ahogyan Pálffy Károly tanulmányai hivatkoznak rá” – írtam, és bár nyíltan nem cáfoltam meg, az énekeskönyvre ezzel ráirányítottam (volna) a szakmai érdeklődést, de akkor nem figyelt fel rá senki.

Elbeszéltem viszont megállapításomat nagy tudású (akkor már nyugdíjazott) gyakorlati teológiai professzoromnak, Czeglédy Sándornak (1909–1998). Ő felettebb csodálkozott. Elgondolkozva kezdte fejtegetni, hogy kérem, olyan az egyház és a teológia meg az éneklés történetét kutató sorsa, mint a kutató árkot ásó régészé. Ha szerencséje van, éppen beleakad az árok a nem is sejtett épület egyik sarkába, feltárhatja a vastag földréteg alatt lapuló ismeretlen boltozatos termeket. Ha meg nincs szerencséje, a kutatóárok fél méterrel elkerüli az épület sarkát. Visszatemetheti az árkot, hogy itt soha többé nincs mit keresni.

Kerestem. Azért nem írtam meg a valós eredményt később sem, mert azóta sem találtam semmi magyarázatot arra, miként hiányozhat minden utalás Debrecennek az elszámolásokból elég részletesen ismert nyomdatörténetéből? Sehol nincs említés erről az énekeskönyvről. Mindhiába vallattam az unitáriusok klasszikus történetíróit is, tudós munkáikban szintén semmi nyomravezető adatra nem bukkantam. Talán mégis van valahol valamilyen adalék. Csak nem ott keresem, ahol van, nem tudhatom, hogy hol maradt meg véletlenül. Magánlevelezésben, valamilyen családi iratanyagban, vagy másutt lappanghat.

Vélhetően szándékos a nyomdáért felelős városi tisztviselők hallgatása; az elszámolásokban eltussolták, mert a cenzúra százada is volt a 18. század. Nem annyira a felvilágosodás terjedéséről volt nevezetes nálunk, sokkal inkább nevezetes egyházi szempontból a protestánsok elnyomásáról, másodrendű állampolgárságba visszazorításáról. Az államvallás cenzúrázó hatalmáról, a hitvallásos kiadványok elkobzásáról, helytartótanácsi rendeletekről, nyomdák és iskolák bezárásáról. Debrecent sok gyanú övezte, fenyegette és korlátozta Bécs. Hiányérzetem ennek ellenére azóta is nyugtalanít. Jó volna tudni pontosan, kik és hogyan

---

In: Magyar Egyházzene XV (2007/2008) 39–46. Vö. Jakabffy Tamás: *Bódiss Tamás tanulmánya egy 18. századi unitárius énekeskönyv antifonáiról és zsoltáiról*. KerMagv 115 (2009) 116–118.

⁹ Csomasz Tóth Kálmánra is hivatkozott Pálffy Károly. Őt valamilyen módon megkérdezte, vagy eljuttatta hozzá írásait; de úgy látszik, az unitárius jellegzetességeket egyikük sem ismerte fel, mert bizonyára erre nem is gondoltak.

intézték mégis a nyomtatást ilyen körülmények között, és hogyan titkolhatták el. Eddig nem bukkantam rá.

Borbély István, Jakab Elek és Várfalvi Nagy János régi és gyakran hivatkozott adataihoz viszont hozzáadhatjuk, hogy az unitárius énekeskönyvnek volt egy Debrecenben nyomtatott kiadása 1775-ben. Olyan kiadás, amellyel az énekeskönyvek 19. és 20. századi előszavai nem számoltak, a történettudomány és a nyomdatörténet sem említette soha, a himnológia sem, sőt még a hazai bibliográfia sem iktatta be a Debrecen sajtóján készült nyomtatványok sorába.¹⁰

A Debrecenben nyomtatott kiadás szerkezete, sőt nyomdai beosztása, terjedelme is annyira egyezik a századbeli unitárius énekeskönyvekkel, hogy fenntartás nélkül az 1749-től megjelent és ismert kiadások hűségese utánnomlásának mondhatjuk, és ezért csonkaságát kiegészíthetjük más kiadásokból.

Végül még alább vissza kell térnünk Pálffy Károly feltételezésére. A kántornak a *liturgusi* tisztsége valóban létezett ugyan, de egészen másként, mint ahogyan ő elképzelte. Létezett unitáriusoknál és reformátusoknál egyaránt.

2. Sárospataki József által...

Kamatozott a Pálffy Károly bátyánk által úgy félreértett (azaz reformátusnak vélt unitárius) énekeskönyvvel való foglalkozásom. Ennek köszönhető, hogy megmentettem és azonosíthattam az unitárius énekeskönyvek egy másik, mind-egyeddig sehol nem említett kiadását.

Mostoha sors jutott az 1970-es évek táján és jó még ideig utána is a református könyv és könyvtár ügyének. Általánosságban minden egyházi és vallásos jellegű művelődési kérdésnek az egykori *béketábor* országaiban. Debrecenben sem volt ez másként a Református Kollégium Nagykönyvtárában. Háttérbe szorult a szakmaiság. Az egyházkerületi és kollégiumi vezetés (az ötvenes évektől az ezredfordulóig, sőt még tovább) ritkán állhatott hivatása magaslatán. Politikai érdekelttség (befolyásoltság, motiváltság) mellett nem volt ritka az akarnokság, a művelődés és hitvallásosság mellőzése. Könyv és könyvtár iránti közömbösség és rosszindulat nyilvánult meg lépten-nyomon. Ha reprezentálni kellett, vendége

---

¹⁰ Benda Kálmán – Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Budapest, 1961. Tételenként elsorolja a nyomda ismert kiadványait 1561–1849 között. 1775-ben megjelent énekeskönyvről nem tud. 1773-ban és 1776-ban megjelent a *Szent Dávid király... 150 zsoltári...* – ez azonban iskolás gyermekeknek való kisalakú, 18° volt. Megjelent 1774-ben Maróthi György harmóniás zsoltárának is az 5. kiadása. Ennek is más a formátuma, 8°. Viszont a fentebb is említett *öreg debreceni* énekeskönyv, valamint az itt tárgyalt unitárius énekeskönyv is mindig 12° formátumú volt.

érkezett a városnak és a pártnak, akkor ugorj, könyvtár! Megesett, hogy alkalmi kiállítás összeállítására három napunk volt csupán. Pénz semmi. Könyvek megóvása, illendő elhelyezése, kezelése, javítása, tanulmányokban való feltárása ha valaha is szóba került, ingerült elutasításra, leordításra kellett számítnia, aki elő merészelt hozakodni ilyesmivel.

Bosszantotta a (valódi vagy úgy vélt) duplumok kérdése is a felsőbbbséget. Elhangzott olyan dühös kijelentés is, hogy „azonnal eladni az egészet, ne foglalja a helyet, akár darabját egy forintért is”. Aukciót is azért terveztek, mert a könyvtár kényszernyugdíjazott igazgatója számára az egyik vidéki parókia lakhatóvá tételéhez illik hozzájárulnia a könyvtárnak, ha már a könyvtár igazgatója volt, de főleg, hogy ne kerüljön pénzébe a kerületnek, adja el a könyvtár a nélkülözhető köteteket. Ez végül elmaradt. Nyilvánvaló volt, hogy a befolyt pénzből könyvre és könyvárra egy fillér sem jut. Ennek (gyaníthatóan) igen rossz látszat a velejárója, tehát ilyen *politikai* problémának az Egyházügyi Hivatal sem örült volna.

Szóval a bármennyiért eladandó vagy a hulladékgyűjtőbe szállítandó könyvek közül mentettem ki egyszer egy ütött-kopott, címlaptalan énekeskönyvet. Vonz minden könyv, hát még énekeskönyv! Vaskos, fatáblás. Mégis csak kár elkótyavetyélni. Megnézni sem volt időm a rossz világítás mellett, köpenyem zsebébe süllyesztettem. Hamar félretettem egy fiókban. El is feledtem talán, vagy két-három évvel később nyugalmas időben elővettem. Lám, a címlaptalan első rész unitárius. A második rész, ahogy illik, Szenci Molnár Albert százötven zsoltára. Ennek címlapja is van. Nem kétséges tehát, mikor és hol készült.

SENT DÁVID KIRÁLYNAK ÉS PROFÉTÁNAK SZÁZ-ÖTVEN'SOLTÁRI A' *Frantzi-ai* Nóták 's Versek szerint *Magyar* Versekre fordítottak 's rendeltettek SZENTZI MOLNÁR ALBERT által. KOLOSVÁRATT, S. PATAKI JÓ'SEF által, 1761. — 12° Címe Kolozsvárott is ugyanaz, mint Debrecenben.

Beosztása és az ismert kiadások alapján feltételezhető, hogy hiányzó címlapja szintén ez volt: ISTENI | DITSÉRETEK | IMÁDSÁGOS, | ÉS | VIGASZTALÓ | ÉNEKEK. Terjedelme sem lehetett más, ha a lapszámozás azonos. Talán nem volt benne mindegyik imádság? Ez megeshetett. Valószínűbb, hogy ebben sem különbözött a többi kiadástól.

Újra kötötték az akkor már fél évszázada használt kötetet a 19. században. Rongyos lehetett az eleje, nem őrizték meg, és az egészet erősen körülvágták. CZEGLÉDI ISTVÁN 1824 superexlibris látható az elülső táblán; a hátsón a zászlós bárány, ezt debreceni és Debrecenben tanult könyvkötők gyakran alkalmazták a 17–19. században. Négybordás, fatáblára vont barna bőrkötés, vaknyomásos díszítése volt, görgetőmintás. 135×85 mm a tábla, 50 mm vastag a kötet. Aranyozása és mintázata régen lekopott, alig látható. Két kapocs fogta egybe,

mindkettő leszakadt, zöld-fehér előzékpapír borítja a belső táblát, piros a metszése.

Az nem lehetetlen, hogy az énekeskönyv első részének hiányzó címlapján 1760 volt, mert időnként a nyomtatást csak az elkezdés utáni esztendőben sikerült befejezni. Eddig nem ismerünk belőle másik példányt, ezért nem dönthetjük el. A kötet címíve hiányzik, tehát a korábbi és későbbi kiadásokban mindig meglévő mutatók és az imádságok.¹¹

Tartalmának részletes felsorolása ugyanaz, mint a korábbi, vagy a század végéig megjelent kiadásoké, ezt alább idézem.

Elvesztették nyomdájukat az unitáriusok a 18. században, tehát ettől fogva úgy oldották meg énekeskönyvük nyomtatását, hogy a reformátusok valamelyik nyomdájával léptek kapcsolatba. Kolozsvárott ebben az időben volt nyomdája a Jézus Társaságnak, volt a Református Kollégiumnak is, azt akkor Páldi Székely István, majd Kapronczai Nyerges Ádám bérelte. A harmadik kolozsvári nyomdát, a reformátusok egyházközségéét pedig (részben még a Tótfalusi Kis Miklóstól örökölt betűket használva) 1755–1770 között Sárospataki József igazgatta. Ő kétszer nyomtatott református énekeskönyvet, 1751-ben és 1761-ben. Az utóbbival egyazon esztendőben jelent meg sajtóján az unitárius énekeskönyv is, amelynek egyik része még akkor teljesen azonos volt a két felekezet énekeskönyvében, tudniillik a Szenci Molnár Albert 150 zsoltára.

Vajon maradt-e valamilyen dokumentációja az unitárius énekeskönyv eme kolozsvári kiadásának? Hiába próbáltam érdeklődni a múlt század nyolcvanas évei végén. Akkor még erdélyi gyűjteményekben nem lehetett volna kutatnom. Azután is hiába próbálkoztam, ahogy a lehetőségek lassan megnyíltak. Eddig nem biztattak sehonnan, hogy maradtak valahol levéltári iratok a nyomda működésének ebből az idejéből, és ezekhez kapcsolódva található esetleg némi adalék az unitáriusok és reformátusok énekügyi kapcsolatairól. Mert az énekeskönyvek kiadása nekünk nem pusztán nyomdatörténeti és könyvtörténeti adat. Teológiatörténeti, kegyességtörténeti és himnológiai adalékként talán még sokkal fontosabb. Az eddig ismeretlen két kiadás pedig a kapcsolatok történetében is megérdemli a méltatást.

¹¹ 12° ///?, A-T¹¹⁺¹ = [12? 24?], 441, [13] lap. Nagyon valószínű, hogy a szokásos /// jelöléssel megkülönböztetett első nyomdai füzet szintén nem félíves (hat leveles) volt, hanem teljes volt ebben a kiadásban is, azaz tizenkét leveles, amelyet * vagy más jelölés különböztetett meg. Ezt azonban újabb példány előkerüléséig nem lehet teljes biztonsággal kimondani.

A leírt két ismeretlen kiadás nyomán remélhetjük, hogy talán még több kiadás is lappang észrevétlenül olyan csonka, illetve rosszul azonosított példányok között, amelyeket valamelyik református énekeskönyvvel egy évben nyomtattak úgy, mint ezt a kettőt. Szenci Molnár Albert zsoltáraihoz nem a református, hanem az unitárius részt nyomtatták és kötötték. Erre följosít az 1777-es eddig is emlegetett és ismert kiadás Debrecenben található példánya. Ehhez tudniillik sokkal későbbi zsoltárkiadás van kötve, a főntebb ismert címmel, amely megjelent: *Posonyban és Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költségével, 1790.* A rongált, foszló, fatáblás, kétkapcsos bőrkötés később készült. Talán akkor már az eredeti zsoltárkönyv olyan rossz állapotban lehetett (valamikor a 19. század folyamán), hogy egy másik kiadással párosította a tulajdonos, nehogy a zsoltárok hiányozzanak a dicséretnek mellől.

Kolozsvárott Páldi Székely István halála után özvegye működtette a bérelt református nyomdát. Kézikönyveinkben a nyomda kiadványai között 1777-ben és 1778-ban eddig is megtalálhattuk a református énekeskönyv több kiadását, amely „...a' Sz. Dávid 150 'soltárit magában foglaló énekes könyv ... öreg emberek és kántorok számokra...” vagy pedig „...mely szent Dávid zsoltárain kívül magában foglal némely... énekeket...” Megtaláltuk külön is nyilvántartva „Szent Dávid királynak és prófétának, száz ötven 'soltári...” kiadását is 1777-ből.¹² Megvolt ugyanott a Pozsonyban, Kassán és másutt nyomtatott zsoltárkönyvek sora, a debreceni példányhoz kötött kiadás is. Ezekhez is kerültek elő újabb példányok az utóbbi néhány évtizedben. Soká nem volt meg (szinte napjainkig) közöttük az 1777-es unitárius énekeskönyv a nyilvántartott kolozsvári nyomtatványok sorában.¹³ Az Országos Széchényi Könyvtár példánya alapján csak a bibliográfiai adatok legújabb pótlásai közé iktatták be.¹⁴ Természetesen még a legújabb pótlások között sincs ott a főntebb említett 1761-es és 1775-ös kiadás.

¹² *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon... megjelent nyomtatványoknak.* Összeállította s tudományos szakmutatóval ellátta Petrik Géza. Budapest, 1888. I. 503.

¹³ *Magyarország bibliographiája 1712–1860.* Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. V. Pótlások Petrik Géza ... 1–4. kötetéhez. Budapest, 1971. 274. — VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott ... nyomtatványokhoz. Budapest, 1972. 198–199.

¹⁴ VII. Pótlások... Budapest, 1989. 230.

3. A 18. századi unitárius énekeskönyvek felépítése

Ahogy fentebb említettem, vázolom még a 17–18. századi unitárius énekeskönyv szerkezetét. Mintegy tájékoztatóként ez az énekeskönyv elején (az úgynevezett címívből) található, elég is és szükséges is idéznem. Némi magyarázattal kísérem azért, mert a mai énekeskönyvből következtetve nem azt találjuk, amit várnánk. Lényegében ugyanez a legkorábbi (1602–1616 között megjelent) énekeskönyvtől kezdve az unitárius énekeskönyvek klasszikus felépítése. Ez a szerkezet valószínűleg kéziratosan jött létre 1600 tájára. Aranyosrákosi Székely Sándor (1797–1852) ezzel az énekeskönyvi formával, így az énekeskönyv tartalmával is, csaknem teljesen szakított 1837-ben. Pálffy Márton (1873–1936) szintén ezen az úton haladt még tovább 1924-ben. Nem sorolom el csaknem háromszáz ének kezdősorát, mert olvasóimtól, akik ezeket az énekeket fejből nem ismerik, nem várhatom, hogy utána keresgéljen olyan könyvtárban, ahol megtalálható valamelyik 1800 előtti unitárius énekeskönyv, vagy modern kézikönyvekben föllelhetik egyik részüket.

A Kolozsváron 1761-ben és Debrecenben 1775-ben nyomtatott példányok lapszámra is egyeznek például a 19–20. századi kiadásokban is megemlített 1777. évi kiadással. A ma használatos énekeskönyv szerkezetével az alábbiakat bárki jó tanulással hasonlíthatja össze. Az 1837 előtti kiadásokban még természetesen mind a 150 genfi zsoltár megvolt, 1837 óta ebből kevés maradt. A mai énekeskönyvet éneklőknek érdemes eltűnődniük azon, hogy a 20. században tovább kurtított és teljesen átírt zsoltárokból milyen kevés hírmondónak kegyelmeztek meg a szerkesztők. Az *óprotestáns* örökséget legalább nyomokban őrző felekezetek itt különböznek az igencsak szapora (de állandóan tovább szakadozó) *újprotestánsoktól*.

Néhány éves vagy évtizedes felekezet többnyire nem választ, nem is tud befogadni régi énekeket, de nem képes új énekek költésére sem. Ehelyett a legkönnyebben hozzáférhető énekeskönyvekből tallóz. Általában a legszokottabb, legkevesebb igényű vagy járványosan elterjedt „számokat”. Zsoltárossága különbözteti meg a legtöbb történeti felekezetet azoktól, amelyeknek történeti távlat nem igen adatott.

A címlap után tehát *Reggeli imádság, Estvéli imádság, Könyörgés, mellyel a Templomba való bemenéskor Ember élhet, és Igaz hitért való könyörgés* következik. Majd három mutató. Az első az alább idézett. Aztán az *Énekek' matériájának* [témájának, tárgyának] *mutató táblája, az A. B. C. rendi szerént*. Végül *Mutató Táblájok azoknak a' Ditséreteknek, melyek a' 'Sóltárokból tsináltattak*. Ezek is mind parafrázisok, Szenci Molnár Albert zsoltárainál korábbiak.

A klasszikus magyar unitárius énekeskönyv az alábbi 25 fejezetre tagolódott. Behúzásos szövegrészben szükség szerint megjelölöm, hogy a római számmal jelölt egységben milyen és mennyi ének található.

* * *

**Az időknek különbségei szerint mondandó énekeknek
mutató táblájok. A^{6b}–A^{8a}**

I. Közönséges Időben, *Vasárnapokon Reggel és Szombatokon Estve mondandó Isteni Dicséret*ek 1–8

Hét dicséret, illetve himnuszfordítás.

II. Isten' Teremtéséről való énekek 8–17

Hetedszakiaknak nevezték atyáink a déleesti énekes könyörgés (vecsernye) hagyományos, a teremtés napjai szerint Teremtőnket dicsőítő himnuszoikat. Protestáns graduáljainkban mind megvan.

III. Szent Írásból szedegettetett rövid Éneketskék vagy Antifonák. Szent Dávid' 'Sóltárral együtt, Mellyek Hetenként, *Szombatokon Estve, és Vasárnapokon Reggel, rend-szerint mondathatnak* 17–30

10 prózazsoltár + 10 antifóna. Az énekbeszédben imádkozott (recitált) prózazsoltárt keretező dallamos vers az antifóna. Igazgató versecskének mondotta Huszár Gál, mert eligazít, a kántor és énekkar ebből tudja a kezdőhangot és a recitáló formulát. Gyülekezeti énekként, mint kezdő fohászkodás, mai napig él közülük több.

IV. Karátson előtt négy héttel az *Adventi Vasárnapokra, és Szombatokra való Énekek* Vasárnap Reggelekre való *Antifona vagy rövid Éneketske* 30–33

1 kanció (azaz dicséret, strófikus ünnepi illetve istenes ének), majd

1 antifóna, 1 prózazsoltár

V. *Adventi Vasárnapokon Reggel Prédikátiók után mondandó Keresztyéni Valás-tétel.* 33–34

1 kanció

VI. Karátson Szombatjára való *Isteni Dicséret* 35–36

1 kanció

VII. Karátsonra való *Isteni Dicséret*ek 36–41

3 antifóna, 3 prózazsoltár

VIII. Nagy Karátsonra való hosszabb Énekek 41–61

8 kanció

IX. Kis-Karátsonra vagy Uj Esztendőre való Énekek 62–68

4 kanció

- X. Húsvét előtt hét Héttel Szombatokon Estve, és Vasárnapokon Reggel mondandó énekek. 68–73
1 himnusz, 3 antifona, 3 prózazsoltár
- XI. Nagy Péntekre való énekek 74–78
1 himnusz, 2 antifona, 2 prózazsoltár
- XII. Ugyan Nagy Péntekre való Hoszsabb énekek 78–87
4 kanció
- XIII. Husvétra való Énekek 87–93
1 himnusz, 3 antifona, 3 prózazsoltár
- XIV. Husvétra való hosszabb Énekek 93–104
8 kanció
- XV. Husvet után való Szombatokra és Vasárnapokra rendeltetett *Antifona, vagy Rövid Éneketske* 104–106
1 antifona, 1 prózazsoltár, 1 kanció
- XVI. Áldozó Tsötörtökre való Énekek 107–109
1 himnusz, 1 antifona, 1 prózazsoltár
- XVII. Más Hoszsabb Énekek, Áldozó Tsötörtökre 109–114
4 kanció
- XVIII. Pünköstre való Énekek 114–119
1 himnusz, 2 antifona, 2 prózazsoltár
- XIX. Pünköstre való Hoszsabb Énekek 119–126
5 kanció
- XX: Úr' Vatsorája' Osztásának idején mondandó Énekek 127–133
8 kanció
- XXI. Úr' Vatsorája után 133–134
1 kanció, 1 *Benedicamus* (protestánsoknál a latin *Deo gratias* helyén 2 + 2 soros, ünnepenként más énekes válasz hangzott el, első felét a kórus, utána másodikat a teljes gyülekezet énekelte)
- XXII. Örömmel idejére való Hálá adó Ditséret 134–136
Ez a *Te Deum laudamus*, valaha Ambrosius és Augustinus egyházatyák nevéhez kapcsolták, majd sokáig Nicetas (†414) alkotásának tekintették. Ma azt mondjuk, szerzője ismeretlen. A 3–4. században több zsoltár részletéből alkották, himnusz jellegű nagy ének. Magyarul jóval a reformáció előtt széltében énekeltek. Hangjegyesen találjuk a Peer kódexben (16. század eleje, 1508 után). A református gyülekezeti énekeskönyv 1806–1817 közötti kiadásai sem hagyták meg el ezt az ókeresztény himnuszt. Protestánsok a 19. század közepén is énekeltek néhol.

XXIII. Külömb-külömb-féle Időkben, Vasárnapokon mondandó Isteni Ditsere-
tek, az A, B, C, *rendi szerént* 137–359

102 kanció és strófikus zsoltárparafrázis

XXIV. Következnek A' hosszabb Énekek után Vasárnapokon Prédikációk előtt
mondandó rövid Invokatziók. Vagy Könyörgések 359–367

7 kanció

XXV. Következnek A' Hetedszakai Munkás Napokon, a' Templombéli Könyörgé-
sek előtt reggel és Estve mondandó rövid Isteni Diséretetek. Az A, B, C *rendi sze-
rént. Reggeli és Estvéli hála-adó Könyörgés* 367–440

67 kanció illetve strófikus zsoltárparafrázis, némelyik zsoltár két
vagy három változatban is megtalálható

[Liturgikus függelék] Miatyánk... [parafrázis], Adj békességet... [antiphona],
Ditsérjed és áldjad... [benedicamus?], A Királyi székben ülőnek... [doxologia]
440–441

* * *

Avatatlan szemlélőnek is föltűnő, ha a mai unitárius énekeskönyv mellé
helyezi a főntebb ismertetett jegyzéket, mennyivel gazdagabb volt a klasszikus
(17–18. századi) énekeskönyv, mind az énekek mennyiségét, mind sokrétűsége-
t, tartalmát tekintve. Műfajilag feltűnő a sok zsoltárparafrázis. Némelyik zsol-
tárból két, sőt három eltérő éneket is költöttek. És ezeket hajdan mind énekel-
ték. Említettem már azt az igen fontos vonást, amely a biblikus óprotestánsokat
megkülönbözteti a felekezeti vagy felekezet nélküli újprotestánsoktól, ez a
zsoltárimádság. Szenci Molnár Albert és a korábbiak, vagy kortársai között az a
vívás, hogy legtöbben csak a zsoltár valamelyik szakaszát választották, és
személyes vagy korukbeli események, érzelmek tükrében feldolgozták jól-rossz-
szul (de mindig nagy belső megindulással) valamelyik dallam és humanista mű-
faj követelményei, keretei között. Molnár Albert számára azonban a „bötű”, a hé-
ber szoros értelmének követése és az artisztikus megformálás volt elsődleges.

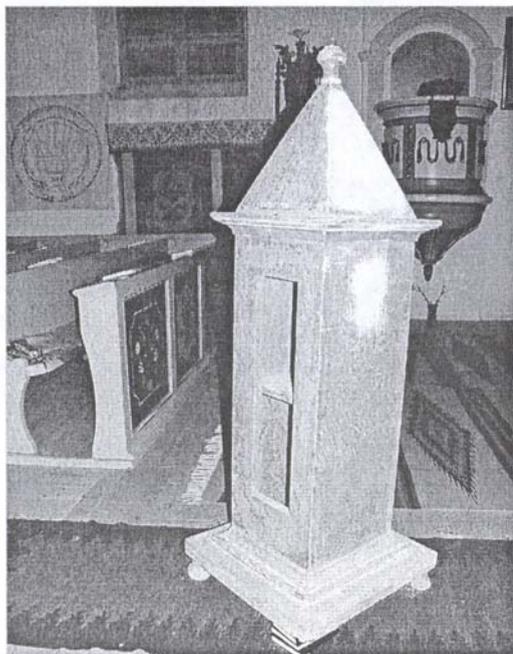
4. Énekeskönyv és éneklő oltár

Valóban volt a kántornak a prédikátortól eltérő külön liturgiai helye és tiszt-
sége a protestáns szertartáson. Másilyen, nem egészen afféle, amilyenek Pálffy
Károly bátyánk sejtette. Vezette a kántor a középkorból örökölt szertartás éne-
kes részét, mert a liturgia eredendően énekes. Ebből az örökségből erednek a
főntebbi rövid énekecskék (antifónák) és a prózazsoltárok. A liturgia végzése
hajdan nem volt kizárólagos papi tisztség. Nevezhetjük úgy az ilyen szertartást,

hogy a zsolozsma nemzeti nyelvű és gyülekezeti énekléssel egybefont változata. Minden iskola énekkara liturgikus kórus volt, ők énekeltek a kántorral, gyülekezettel és a prédikátorral váltakozva (régén úgy mondták: *változlag*). Velük énekelte a gyülekezet is főként azokat az énekeket, amelyeket az unitárius énekeskönyvek hajdan *hosszabbaknak* neveztek, manapság gyülekezetinek mondunk. Minden istentiszteleten voltak rövidebb fohászok, és elhangzottak magyarul gregorián tételek, énekeszédben. Minden istentiszteleten két vagy három hosszabb ének is elhangzott, némelykor talán még több. Nem igaz tehát az a vád, hogy a gyülekezet nem énekelhetett, csak hallgatta az énekkart. Jóval többet énekel, mint manapság. Nem riadtak vissza attól a régiek, hogy összesen akár 40–50 strófát elénekeljenek egy istentiszteleten. Mai protestánsok szeretik azt mondani, hogy a gyülekezet nem tud énekelni szertartási éneket, nem lehet nekik gregoriánt megtanítani. Meg tudja tanulni és tudja is énekelni az, aki nem protestáns, hanem például görög szertartású. A bizánci szertartásúaknál tudniillik olyan strofikus gyülekezeti ének egyáltalán nincs, amilyen nálunk ma kizárólag van. Akkor mit énekelnek? Mert énekelnek! Hát bizony a szertartást. Meg tudják tanulni.

Prédikátoraink viszont a 17. század óta ügyeltek arra, hogy sok ne legyen az ének. Némelykor nagyon is vigyáztak, és nem is voltak az éneklés barátai. Azért, hogy jusson *tanításra* elég idő, hisz nem volt nagy ritkaság az egyórás prédikáció. Sok gyülekezet tudott is énekelni, és szeretett is annyira, hogy szertartás előtt összegyűltek, énekeltek órahosszat.

Miként vezette a kántor az éneklést? A szószékkel szemben volt *pulpitusa* helye (néha és később a karzaton). Kétoldalú vagy négyoldalú kottatartó állvány a pulpitus, szekrényke, felső része sokszor forgatható. Ráhelyezték a szertartási énekes *graduált*, legtöbbször kézírásosát. Unitáriusok szerették úgy nevezni, hogy *Graduale Sacrum*. Ott volt mellette a gyülekezeti énekeket tartalmazó *kan-*

Homoródszentmárton

cionálé is. Ez nyomtatva is megjelent, ezért volt *impressum* a neve. Ennek két kiadásáról kaptunk hírt fentebb. Szertartás után bezárta a kántor mindkettőt a szekrénykébe, a pulpitus alsó részébe. A kántor és az énekkar *éneklőszékét* az unitáriusok sok helyt úgy nevezték, hogy *éneklő oltár*.¹⁵

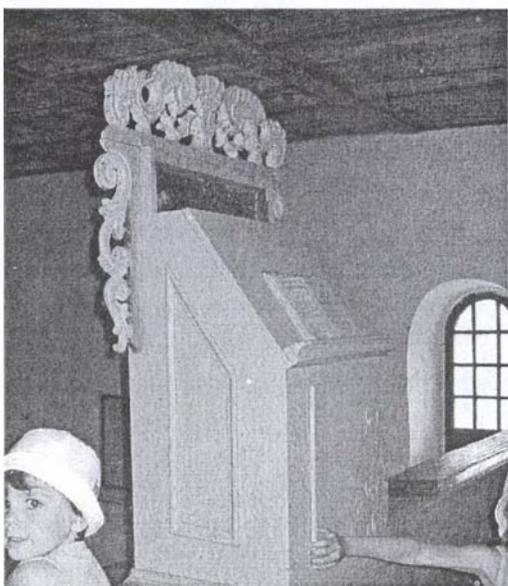
Nyárádszentlászló

te, hogy milyen kincs a szertartási hagyomány. Azóta restauráltatta éneklőszékét. Az egyházzenei társaság konferenciát rendezett, elhangzottak előadások és énekes könyörgések, az előadások meg is jelentek Kolozsváron a *Református Szemle* 101. évfolyama 2008. évi 4. számában; Budapesten pedig a *Magyar Egyházzene* XV.

Attól kezdve, hogy a protestánsok a 18. század derekán lassanként visszafogadták szertartásukba a reformáció századában eltiltott orgonát, a hangszerhez hozzászokva lassan kiszorult az éneklő oltár is, meg a graduál éneklése is liturgiájukból, még a lutheránusok szertartásából is kivészett. Ettől fogva meg is feledkeztek róla teljesen. Szinte nem is hiszik el manapság, különösen reformátusok, hogy ilyen valaha is volt. Felháborodás fogadta, mikor Marosvásárhelyt a vártemplom éneklőszékét 1999-ben kivettük sutból, középre állítottuk a szószékkel szemben, és a várnapi istentisztelet közepén mutatóban elénekelünk a graduálból mellette egynéhány tételt. – *Micsoda?! Ez nem református!* – mondták rá másutt is megrökönyödve.

Hála Istennek, közben a marosvásárhelyi gyülekezet felfedez-

¹⁵ *Éneklőoltár, éneklő-pulpitus, éneklőszék.* In: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Szerk. Szabó T. Attila. Bukarest, 1982. III. kötet. 188–189.

Nyárádszentmárton

Felismerték hát az ezredfordulón ismét az éneklőszéket, éneklő oltárt, és helyét is a szertartásban meg a templomban. Helyenként a toronyból hozták le, vagy észrevették, hogy felső részéből számkirakó táblát csináltak és felrakták a karzatra. Másutt meg az aljára helyezték a keresztelő medencét. Sokan a régi énekes szertartásról, a graduálból való éneklésről még ezután sem tudtak semmit. Pálffy Károly még nem ismerte a protestáns szertartásnak ezt az egykor elhagyhatatlan alkotóját,¹⁶ de azt észrevette, hogy más volt a régi protestáns szertartás, mint a későbbi. Igaz, hogy reformátusnak vélt unitárius énekeskönyvet (impres-

évfolyamának 2007/2008. évi 3. számában.¹⁶ Soha eddig nem történt ilyen: éneklőszékek kiállító helye volt a vártemplom. Gyönyörű unitárius éneklő oltárokat és református éneklőszékeket láthattak az érdeklődők. Látogatták is sokan, még orvosok, egyik nemzetközi kongresszus résztvevői is eljöttek a vártemplomba csodálkozni.

Éneklő oltárokról, pulpitu-sokról Pálffy Károly bátyánk még nem tudott. Dávid László református lelkész kezdett foglalkozni ezekkel először.¹⁷ Azóta több száz adatot ismerünk. Legtöbbet Erdély területéről.

¹⁶ Földváry Miklós István: *A pulpitus a liturgikus kultúrában*. – Zsigmond Benedek: *A felolvasóállványok fajtái és funkciói az örmény liturgiában*. – Ösz Sándor Előd: *Éneklőpulpitusok az erdélyi református gyülekezetekben*. – Mihály Ferenc: *Adatok az erdélyi éneklőszékek kutatásához*. – Kovács László Attila: *Az éneklőszék jövője*.

¹⁷ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981. Uő: *Az éneklőszék*. In: *Magyar Egyházzene VIII (2000/2001)* 435–438.

¹⁸ Újfalvi Imre énekeskönyve címlapján mondja el, hogy a graduál hiánya csupán szükségből tűrhető el, azaz gyülekezeti énekléssel végzett, liturgikus éneklés nélküli istentisztelet; tudniillik az ő idejében még esetleg kényszerűségből pótolta a graduálból énekelt szertartást a gyülekezeti ének: *Keresztyéni énekek, mellyek az graduál mellett s-annélkül is, az hol azzal nem élhetnek, az magyar nemzetben reformáltatott ecclesiákban szoktanak mondattatni...* RMNY 886, 1107, 1205 stb.

sumot), de valójában közelebb járt ahhoz a másféle valósághoz, mint ahogy gyanította. Mert régen sokkal több köze volt a református és unitárius szertartásnak egymáshoz, még a 18. század végén is, mint 19. században és manapság.

Two Unknown Editions of the Unitarian Hymnal and Their Background

---

After the Transylvanian Unitarian Church lost its printing office in 1716, it was forced to have the Reformed Church print its hymnals. As a result, in 1775, together with the Geneva Psalter in Hungarian (first edited in 1607, still in use by the reformed), the unitarian Hymnal was published in Debrecen (in Eastern Hungary). Not more than a single copy of it survived. At first, it was misinterpreted by the reformed minister K. Pálffi (1903–1983), who considered it to be a reformed hymnal of unique content and construction, perhaps edited secretly by reformed precentors. Recently T. Bodiss lectured antiphones and psalms collected within it, and he argued that they are in fact Unitarian texts (see Magyar Egyházzene [Review of Church Music] XV (2007/2008) 39–46.). The present study, based on the past century of research, reflects on these texts, and includes a bibliography of writings on the topic.

Another unitarian hymnal of 1761 was produced by the leader of the reformed printing office at Kolozsvár/Cluj/Klausenburg. This is the first report on the existence of this edition. He further concludes that it may be possible that other editions have not been found, perhaps remaining unidentified and damaged copies of reformed Psalters and Hymnals.

The content and construction of the unitarian hymnal was never altered during the 18th century, the editions are page by page copies of the first printing of 1749. They, as compared to the present day form of the unitarian hymnal, show a very complex and rich heritage.

Up to the second part of the 18th century the precentor's charge was to lead music during worship. His pulpit, with the choir around it, was placed at the middle of the church, opposite to the preacher's pulpit. This practice was common to both unitarians and the reformed, reflected in the fact that, at the time, their hymnals and services had many common features.

Műhely

CSEKE PÉTER

KÁRTÉKONY INDULATOK HAJSZÁJÁBAN

A HÚSZ ÉVE ELHUNYT BÖZÖDI GYÖRGY EMLÉKÉRE¹

Otthonirodalmat teremtő kortársaihoz hasonlatosan a *Székely bánja* szerzője (1913. március 9. – 1989. november 25.) is azt a világot írja le, amelynek jövőjéért írástudói felelősséget érez. Azokat a szálakat keresi, amelyek összekötik őt a nemzeti létet alakító – koronként változó, nemegyszer ellentétes tendenciákat hordozó – történelmi folyamatokkal; amelyek felismerése és befolyásolása értelmet adhat az ő életének is. És mert így indult a világba, Bözödi haláláig társbérletben élt a történelemmel. „A teológiára is azért mentem – vallotta meg élete alkonyán Gálfalvi Györgynek –, mert belebolondultam a szombatosok históriájába, s azt hittem, hogy ott kedvemre búvárkodhatom. A *Székely bánjában* jól kimutatható, hogy a történelmi fejezeteket nagyobb erudícióval írtam.”² Két évig volt csak teológus, a történelem iránti mohó érdeklődése arra ösztönözte, hogy jogot és bölcsészetet hallgasson a kolozsvári román egyetemen – miközben, 1932-től kezdődően, eredeti hangú költőként, elbeszélőként és tanulmányíróként is bemutatkozott a *Keleti Újságban*, a *Pásztortűzben*, az *Erdélyi Helikonban*, az akkori húszévesek nemzedékét tömörítő (1935-ös) *Hitelben*.

A *Székely bánja forrásánál* című 1967-es visszatekintéséből³ tudjuk, hogy ez időben nagy hatással volt rá Bölöni Farkas Sándor, aki száz esztendővel korábban felfedezte az amerikai demokráciát. Az *Észak-amerikai utazás* szerzőjét joggal tekintette a 20. századi szociográfiai írások „ősapjának”. A másik útítársa Orbán Balázs, aki maga is Farkas Sándor könyvéből tanulta „az öntudatos hazaszerete-

---

¹ Részlet az Erdély-történelmi Alapítvány szervezésében tartott és a Debreceni Akadémiai Bizottság által támogatott Székely konferencián (2009. október 2–3.) elhangzott előadásból.

² Gálfalvi György: *Bözödi György galibái*. Látó 1990/2. 127–133.

³ Bözödi György: *A Székely bánja forrásánál*. Korunk 1967/9. 1197–1200.